

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ В НОМЕНКЛАТУРІ УКРАЇНСЬКОЇ ПІДМОВИ ТЕХНОЛОГІЇ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ

© Світлана Руденко, 2002

Досліджуються лексико-семантичні процеси (полісемія, омонімія, синонімія, антонімія, наявність активних та пасивних запасів) в українській підмові громадського харчування на матеріалі номенклатурно-термінологічного утворення "Змішані напої" (НТУ ЗН). Доводиться, що НТУ ЗН має мовно-галузеву специфіку, однак у ньому відбуваються ті самі лексичні процеси, що і в загальноживаній українській літературній мові.

The article deals with the analysis of the lexical and semantic processes (polysemy, homonymy, synonymy, antonymy, existence of active and passive reserves) in the Ukrainian sub-language of catering based upon the material of nomenclature and terminological unit "Mixed drinks" (NTU MD). It has been proved that NTU MD possesses some special language and domain peculiarities though there occur the same lexical processes in it as in Ukrainian literature language of common usage.

Номенклатура української підмови громадського харчування – значний шар номінативних одиниць, який детально можна розглянути лише на одному з конкретних прикладів. Серед її складників такі лексичні підсистеми як *заправні перші страви; салати; овочеві, м'ясні та рибні закуски; гарніри; солодкі страви, напої* тощо [1]. Функціонує в межах цієї підмови й номенклатурно-термінологічне утворення "Змішані напої" (НТУ ЗН), на матеріалі якого ми спробуємо розглянути деякі лексико-семантичні процеси.

Вивчення досвіду побудови дефініцій термінологами-дослідниками різних предметних галузей та фрагментарне відбиття дефініції поняття *змішаний напій* у технологічних підручниках та збірниках рецептур дало нам підстави запропонувати таку, на наш погляд, найбільш прийнятну форму та зміст дефініції цього поняття: *змішаний напій* – багатокomпонентна рідина для пиття, що виготовляється на підприємствах громадського харчування шляхом змішування як алкогольних, так і безалкогольних напоїв промислового виробництва або харчових промислових напівфабрикатів, у присутності замовника, споживається безпосередньо після виготовлення й має традиційно встановлену форму подачі" [2, с.5].

Здійснити дослідження лексико-семантичних процесів у НТУ ЗН неможливо без з'ясування деяких особливостей функціонування цього зібрання лексичних одиниць, що номінують денотати однієї з підсистем громадського харчування. На структурному рівні воно репрезентоване двома видами утворень:

1) *власне номенами*, які автономно функціонують у межах підмови виключно у випадках, коли йдеться про абсолютну галузеву впровадженість, завдяки чому без

контексту або вказівки на родові поняття зрозуміло, що це – класичні коктейлі (*Маріні, Кривава Мері, Викрутка, Текіла – Схід Сонця, Том Коллінз* тощо);

2) *номенклатурно-термінологічними сполученнями* (НТС), тобто сполученням номена й терміна, які перебувають у родо-видових відношеннях (наприклад, коли йдеться про назви неklasичних змішаних напоїв типу *коктейль "Казка", фіз "Сунічка", Малиновий фліп, готель-мотель бананово-шоколадний* тощо).

Проведене нами дослідження показало, що для НТУ ЗН характерними є ті самі явища і процеси, які характерні для української загальнозживаної мови: полісемія, омонімія, синонімія, антонімія, наявність активних та пасивних запасів. Розглянемо їх.

Полісемія. Звичайно, для номенів, як і для термінів, полісемія є небажаною. Але заперечувати її наявності не можна. Скажімо, номени *"Червоний мак", "Малинка", "Шоколадний"* у НТУ ЗН можуть називати й алкогольні, й безалкогольні напої. Явище це можна трактувати швидше як виняток, а не закономірність, оскільки українська мова має досить потужний лексичний потенціал для забезпечення кожного денотата НТУ ЗН окремою назвою.

Полісемія серед НТС у НТУ ЗН відбиває специфічні риси підмови свієї предметної галузі. Класичний механізм творення полісемічного номена такий: скажімо, у досить популярному безалкогольному напої (наприклад, крющоні *"Вишневий"*, до складу якого входять цукор, вишневий сік, виноградний сік, мінеральна вода, вишні) один із компонентів замінюється алкогольним (наприклад, вишневий сік – вишневим лікером). В такому разі отримуємо алкогольний крющон *"Вишневий"*, тобто два напої мають однакові назви, але різний склад – номен *"Вишневий"* стає полісемічним. Однак такі номени приречені на мінімально короткий час існування, оскільки їхнє функціонування породжує непорозуміння. Наявність в асортименті двох однакових назв є незручним як для технологів та термінологів, так і для споживачів. Шлях усунення полісемії номенів досить простий: за певний час функціонування або один з двох денотатів, що мають однакові назви, отримує іншу назву, або зникає. Окрім усього, полісемічні номени, будучи, в першу чергу, здобутком розмовно-побутової сфери, приречені на зникнення через неможливість їхньої стандартизації.

НТУ ЗН – підсистема, в межах якої полісемічні номени – явище виняткове. Існують вони, як правило, нетривалий час завдяки лексичній рухомості номенклатури, і через це не мають негативного впливу на функціонування системи в цілому.

Омонімія. Виходячи з асиметрії лінгвістичних знаків, можна зробити припущення, що всі процеси, зумовлені дуалізмом слова, стосуються й номенів.

Усередині НТУ ЗН омонімія номенів відсутня. Говорити про це явище можна лише беручи до уваги номени, що функціонують у НТУ ЗН і в українських номенклатурно-термінологічних системах інших предметних галузей (*міжгалузева омонімія номенів*).

Крім того, про омонімію номенів можна говорити лише за умови автономного аналізу їх поза межами НТС на міжгалузевому рівні.

Один і той самий номен може бути складником різних термінологічних систем.

Уникнути непорозумінь у цьому відношенні досить легко, якщо вживати номен разом з відповідним терміном-класифікатором.

Спробуємо навести приклади за допомогою таблиці 1.

Таблиця 1.

Номен	Терміни-класифікатори, з якими номен пов'язані в НТУ ЗН	Терміни-класифікатори, з якими номен пов'язані в інших номенклатурно-термінологічних підсистемах
"Гранат"	фіз (термін на позначення змішаного напою, який складається з будь-якого міцноалкогольного напою, грейпфрутового або апельсинового соку, лікеру, шампанського та яєчного білка або жовтка)	мінерал класу силікатів, що використовується для виробництва прикрас у ювелірній промисловості
"Ментол"	фіз	органічна сполука, безбарвні кристали, що застосовують у харчовій, фармацевтичній, парфюмерній галузях промисловості
"Фестиваль"	змішаний алкогольний напій на основі віскі	трикотажна тканина
"Болеро"	фікс (змішаний напій, до складу якого входить вино або якийсь міцноалкогольний напій, сироп або лікер і обов'язково лимонний сік з цукром та лід)	1) короткий відкритий жилет іспанських тореадорів, запозичений з часом жіночою модою; 2) назва капелюха до такого одягу
"Коньяк"	фікс	1) алкогольний напій; 2) один із відтінків кольорової гами для фарбування волосся
"Мерло"	змішаний алкогольний напій з вином "Мерло"	столове сухе червоне вино
"Бордо"	змішаний безалкогольний напій на основі бурякового соку й кислого молока	1) тип червоного вина, яке вперше було виготовлене у французькому місті Бордо; 2) відтінок кольорової гами
"Маленький принц"	назва змішаного молочного напою	назва художнього твору
"Новинка"	змішаний безалкогольний напій на основі суничного соку	1) меблі для кухні; 2) пральний порошок; 3) тканина для порт'єр
"Золота осінь"	назва безалкогольного змішаного напою з дикорослих рослин	назва кріпленого плодово-ягідного вина

Міжгалузеву омонімію лексичного типу можна проілюструвати також на прикладах номенів "Червона Шапочка", "Ситро", "Бременські музиканти" та багатьох інших.

Отже, функціонуючи в різних термінологічних системах, омонімічні номен практично ніколи не викликають двозначності або непорозуміннь у межах певної досліджуваної терміносистеми.

Синонімія. У НТУ ЗН причини й джерела виникнення абсолютних синонімів є частково спільними з виникненням синонімії в загальноновживаній лексиці. Серед них випадки паралельного вживання вітчизняних і міжнародних найменувань [3].

У збірниках рецептур змішаних напоїв [4], у меню барів досить часто можна побачити український номен, а поряд з ним у дужках англійську назву цього ж напою: "Поцілунок ангела" ("Angel's Kiss"), "Кривава Мери" ("Bloody Mary"), "Текіла – Схід Сонця" ("Tequila Sunrise"), "Б і Б" ("B & B") тощо.

Пояснюється таке дуплетне вживання назв специфікою предметної галузі. Класичні коктейлі, які до середини ХХ ст. не споживалися в Україні, мали лише англійські номени. Тепер, коли денотати номенів почали функціонувати у вітчизняній поняттєвій системі "Змішані напої", номени класичних коктейлів досить часто функціонують у підмові громадського харчування як в українсько-, так і в англомовному варіанті в розрахунку на надання максимальної інформації про напій і спеціалістам-технологам, і вітчизняним споживачам, і іноземним туристам, що відвідують Україну.

Синонімічні відповідники в межах НТУ ЗН досить часто мають специфічні риси предметної галузі. Певно, це явище цілком можна визначити, як *галузеву номенклатурну синонімію* (термін наш – С.Р.). Наприклад, з точки зору технології виготовлення змішаних напоїв, синонімічними вважаються номени на позначення коктейлів з певним постійним складом основних інгредієнтів, один з яких внаслідок ситуативних та історичних змін став варіативним. Наприклад, номен коктейлю "*Кривава Мері*", до складу якого входять 3 деші (1деш = 1мл) *Табаско*, 6 мл *Восчестерширського соусу*, сіль, перець, сік з половинки лимона та 50 мл горілки, – буде мати галузевий синонім "*Діва Марія*" (до складу цього коктейлю входять ті ж самі компоненти, але замість горілки – текіла), а також синонім "*Датська Мері*" – за наявності тих самих складників, але замість горілки – «Акватіт». Синоніми такого самого типу має й номен "*Джин фіз*" (рецептура: 3–4 барних ложки цукрового сиропу, сік одного лимона середніх розмірів та 50 мл джину). Коктейлі з синонімічними по відношенню до нього номенами готують так само, як зазначено в основному рецепті, але замість джину до складу коктейлів входять: до "*Бренді фізу*" – коньяк, до "*Ром фізу*" – ямайський ром, до "*Віскі фізу*" – канадське віскі; "*Срібний фіз*" готують з тих самих складників, які містить основний рецепт, але з додаванням одного білка, "*Золотий фіз*" – з додаванням одного жовтка, "*Королівський фіз*" – з додаванням одного яйця. Так само номен "*Кава Калінсо*" має синоніми "*Мексиканська кава*", "*Кава Уатуско*", "*Фарисей*", "*Ірландська кава*", денотати яких мають невеликі розбіжності в рецептурі; "*Мартіні*" – "*Сухий мартіні*", "*Мартіні в голландському стилі*", "*Мартіні Мейджедер*", "*Водкатіні*" ("*Wodkaіні*"); "*Манхеттен*" – "*Роб Рой*"; "*Рожевий коктейль*" – "*Французький стиль №1*" та "*Французький стиль №2*"; "*Бронкс*" – "*Золотий бронкс*" та "*Срібний бронкс*"; "*Апельсиновий цвіт*", "*Райський*", "*Парк Лейн*", "*Дівочий коктейль*"; "*Коктейль з шампанським*" – "*Альфонсо*"; "*Негрони*" – "*Кардинал*" тощо.

Отже, часткові зміни в рецептурі напою, яка відіграє для НТС ту саму роль, що й дефініція для терміна, є механізмом для утворення номенів-синонімів. Зрозуміло, що подібні прояви синонімії мають вузьку галузеву специфіку й можуть бути зрозумілі лише фахівцям. Але з точки зору дослідження лексичних особливостей української загальноновживаної мови, за законами якої, хоча й на автономних засадах, розвивається й термінологічна лексика української підмови громадського харчування, такий феномен може бути цікавим у плані розширення самого поняття *синонімія*.

Антонімія. Антонімія в номенклатурі НТУ ЗН реалізується завдяки наявності в складі НТС термінологічного класифікатора, який зв'яже номен з елементарними поняттєвими мікрополями в системі. За таких умов слушно дотримуватися думки, що НТС більше властиві відношення поляризації певного семантичного простору, ніж антонімічні відношення в класичному розумінні, тобто пари номенів не є *справжніми* антонімами, однак вони є ними за суттю відображення полярних відношень [5]. Так, наприклад, у межах НТУ ЗН функціонують антонімічні термінокомпоненти *фіз алкогольний* та *фіз безалкогольний*. З цих терміноелементів до складу номена в ролі класифікатора входить

лише їхня спільна частина – *фіз*. Але досить часто семантика вже власне номена містить інформацію про те, до якої із зазначених вище категорій належить певний напій. Наприклад, *"Горілка фіз"*, *"Московський фіз"*, *"Горілка орандж фіз"* – НТС на позначення алкогольних напоїв, а *"Фіз томатний"*, *"Фіз облітковий"*, *"Фіз морквяний"*, *"Фіз брусничний"*, *"Фіз молочний"* – НТС, що позначають безалкогольні напої. Так само алкогольні коктейлі мають назви: коктейль *"Коньяк із шампанським"*, коктейль *"Солодкий Мартіні"*, коктейль *"Віскі Бенедиктин"*, коктейль *"Ром-горілка"*, коктейль *"Бренді-гроз"*, коктейль *"Джин-ойстер"*, коктейль *"Ром смеш"*, коктейль *"Портвейн флін"*, коктейль *"Російський сувенір"*, – а безалкогольні: *"Коктейль молочно-кавовий з морозивом"*, *"Коктейль молочно-вишневий з жовтком"*, *"Хлібний коктейль зі згущеним молоком"*, *"Коктейль кефірно-морквяний"*, *"Коктейль абрикосовий з морозивом"* тощо. Хоча про поляризацію номенів у подібних випадках можна говорити, як правило, лише за умови, що номена містять інформацію про інгредієнти напою. Коли ж назви напоїв мають інші типи мотивації, отримати з їхньої семантики певну інформацію для протиставлення практично неможливо (якщо не йдеться, звичайно, про класичні номена із загальновідомою рецептурою). Ознакою протилежності в номенах може бути також вказівка на температуру подачі, що реалізується в межах одного мікротермінополя. Наприклад, *"Лимонад яєчний"* (*холодний*) та *"Лимонад гарячий"* – безалкогольні напої, *"Пунш молочно-ромовий"* (*холодний*) та *"Пунш охолоджений ванільний"* – алкогольні. Завдяки класифікатору певної полярності набувають також номена на позначення напоїв, які готують великими порціями – на 6–12 осіб: *"Шампань-пунш"*, *"Персиковий крешон"*, *"Бренді-пунш"*, *"Глінтвейн апельсиновий"*, *"Горіховий ег-ног"*; а також порційні – на 1 особу: *"Лимонний дейзі"*, *"Кларет-кулер"*, *"Ром-джулеп"*, *"Бренді-сангарі"*, *"Кагор-коблер"* тощо.

Таким чином, антонімія номенів у межах НТУ ЗН реалізується, як правило, або завдяки семантичним характеристикам самих номенів, або завдяки поняттєвим характеристикам термінів, що входять до складу НТС разом з номенами й набувають полярності внаслідок «прив'язаності» до місця в класифікаційній таблиці.

Аналіз номенклатури НТУ ЗН з погляду наявності в ній активних і пасивних запасів лексики. Лексична рухомість номенклатури (наявність у ній постійного складу номенів та змінного – архаїзмів та неологізмів) у НТУ ЗН також має специфічні ознаки. Наприклад, досить поширеними є випадки, коли напій (за умови збереження постійної рецептури) неодноразово перейменовувався авторами в пошуках більш вдалого або більш виразного номена. Так, скажімо, до появи остаточного варіанту номена знаменитий *"Мартіні"* мав ще дві назви – *"Мартінес"* та *"Мартінес Мартіні"*, набули нині статусу архаїзмів. Номен *"Кривава Мері"* теж мав попередників – *"Кривавий букет"* та *"Кривавий зламник"* [4], які також стали архаїзмами. Застарілі назви, як і безліч поки що непопулярних нових, безумовно, належать до пасивного шару НТУ ЗН.

Крім того, хотілося б зазначити, що номенклатура (на відміну від термінології, яка в процесі вторинної номінації нівелює початкову образність лексичних одиниць) має більше спільних рис із загальнозживаною українською мовою. В НТУ ЗН, приміром, широко використовуються експресивно конотовані назви напоїв, як правило, не обмежені ні в стилістичному, ні в граматичному відношеннях: це може бути будь-яка частина мови, речення або зворот (*"Ну і ну!"*, *"Смерть у ялівці"*, *"Ну постривай!"*, *"Елегантність"*, *"Чорна троянда"*, *"Полярна зірка"*, *"Афродита"*, *"Корабель мрії"*, *"Аматор"*, *"Північне сяйво"*, *"На коня"*, *"Нас не доженуть"* тощо).

Розглянуті приклади доводять, що в НТУ ЗН відбуваються ті самі лексичні процеси, які є характерними і для загальноновживаної української літературної мови.

1. Збірник рецептур страв української кухні. – К.: Техніка, 1992. – 252с. 2. Руденко С.М. Закономірності та особливості термінотворення в підмові громадського харчування (на матеріалі української терміносистеми "Змішані напої"): Автореф. дис. ... канд. філол. наук / КНУ ім.Тараса Шевченка. – К., 2000. 3. Родзевич Н.С. Поняття термін, термінологія, номенклатура в працях радянських і зарубіжних учених // Лексикографічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Вип.9. – 128с. 4. Шмекль П. Классические коктейли. – М.: Терра, 1997. – 64с. 5. Новиков Л.А. Антонимия, ее типы и место в лексико-семантической системе языка // Вопросы описания лексико-семантической системы языка: Тез. докл. научн. конф. – М., 1971. – Ч.2. – С.57–67.

Олександра Дуда

Тернопільська академія народного господарства

СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ КОРПУСУ СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕКСТІВ (на матеріалі англійської кредитно-банківської субмови)

© Олександра Дуда, 2002

Обстеження лексичного складу текстів різних жанрів дало змогу зіставити питому вагу термінів в текстах статей галузевого журналу, у тексті кредитно-банківської документації, у тексті наукової статті.

The investigation of the special texts of the different genres gives the opportunity to compare the specific proportion of the terms in the text of the journal, credit and banking documentation, a scientific article.

Виділення термінів із структури спеціального тексту є складним завданням не тільки для лексикографа, але й для термінознавця. Завдання є складним через невизначеність критеріїв термінологічності тієї чи іншої одиниці тексту.

Оскільки, визначаючи специфіку терміна, дослідники наголошують на важливості дефінітивної функції, дефінітивність можна вважати обов'язковим критерієм для встановлення термінологічності тієї чи іншої одиниці. На необхідність дефініції як основної характеристики терміна орієнтують як зарубіжні, так і вітчизняні термінознавці. Проте Б.Головін та Р.Кобрін зазначають, що критерій дефінітивності допоможе визначити тільки клас базових термінів, котрі виражають найбільш актуальні поняття предметної галузі, оскільки не всі поняття дефінуються в науковій, навчальній і технічній літературі і, відповідно, більшість як мовних, так і мовленнєвих термінів не буде розглянута [2, с.62].

Надійним критерієм термінологізації, на думку Ф.Циткіної, можна вважати включення слова в одно- або двомовний фаховий словник і функціонування його в науковому мовленні для вираження спеціального поняття [9, с.46].

Дещо іншої думки дотримується В.Овчаренко. Він пропонує за терміни вважати лише окремі мовні знаки, семантично цілісні (синтетичні за значенням) утворення, що виражають спеціальні поняття, але не вільні (аналітичні за значенням) сукупності знаків, які сполучаються для вираження таких понять за тими структурними чи структурно-семантичними моделями, що діють у мові [8, с.23]. Отже, за цим критерієм ідентифікація терміна зводиться до виділення